

Ove Rasmussen:

Byge

- et låneords dobbelte indfaldsvej i dansk

Dansk er igennem århundreder med vekslende styrke blevet “beriget” med en strøm af ord indlånt fra andre sprog. I nyere tid har især engelsk og amerikansk været långivende; tidligere er importen hovedsagelig kommet sydfra, hvor tysk og fransk har været hovedleverandører, men hvor vi også har modtaget tilskud fra hollandsk og frisisk.

Mange låneord er indkommet gennem et fagsprog, og nogle af disse når aldrig at blive kendt af andre end fagets folk; men hvis ordet dækker et begreb, som er eller bliver kendt af den almindelige sprogbruger, har det naturligvis mulighed for at vinde indpas i fællessproget - f.eks. via militærsproget: *bajonet* (fra fransk), *mundering* (fra tysk).

Lettest går optagelsen i fællessproget formentlig, når det fremmede ord har en lydstruktur, der er parallel med hjemlige ords, og i sådanne tilfælde opleves det indlånte ord som regel kun i kortere tid som et fremmedelement. Ingen ænser nu, at ord som *blive*, *mene*, *snakke* er af fremmed (tysk) oprindelse, hvad der måske ikke er så underligt, for ordene har ca. 600 års borgerskab i dansk; men heller ikke ord som *køje* (fra hollandsk), *vase* (fra fransk), der begge er indlånt for ca. 200 år siden, eller *flimre* (fra tysk ca. 1850) og *film* (fra engelsk ca. 1900) opleves nu som fremmede.

Der taltes indledningsvis om, at dansk var blevet “beriget” gennem de mange lån, og i de tilfælde, hvor det indlånte ord dækker et nyt fænomen, er der jo virkelig tale om en berigelse. Men i mange tilfælde er det blot sådan, at det fremmede sprogs ord fortrænger en hjemlig betegnelse for det samme fænomen, og her er det naturligvis mindre rimeligt at tale om berigelse. Et eksempel herpå er låneordet en *byge*,

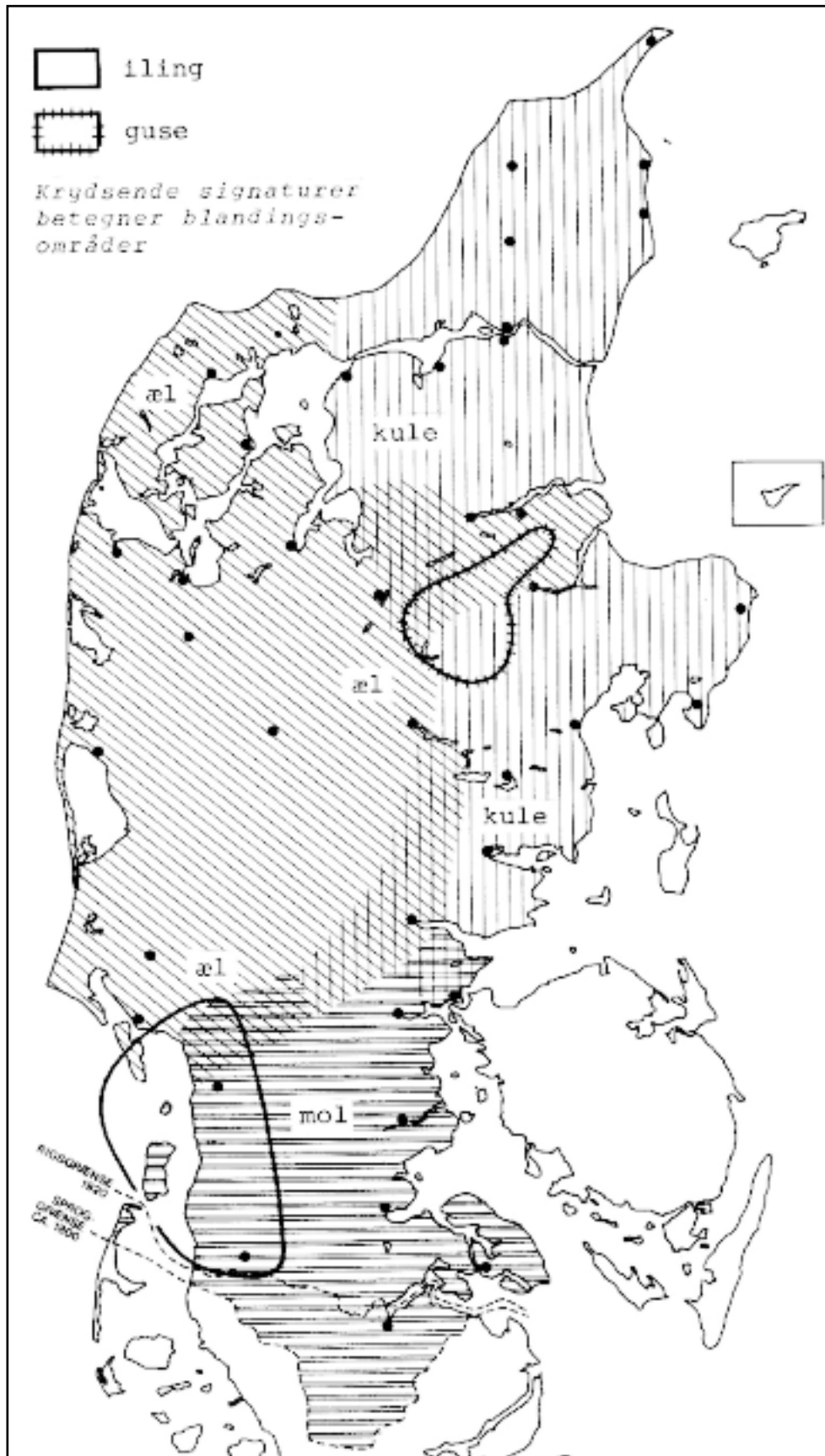
hvis indlåns historie i rigsmålet og i jyske dialekter skal belyses nærmere i det følgende.

Om ordets herkomst nøjes Ordbog over det Danske Sprog (ODS) med at skrive “jf. holl. *bui* (*buie*), nt. *bö(je)*; oprindelse usikker”; de fleste etymologiske ordbøger er enige om, at vi har lånt ordet fra hollandsk. Det hollandske *bui* har en udtale, der kan gengives *böy*, og ordet betyder nu “pludselig opkommende dårligt, ustabil vejr med nedbør af regn, hagl eller sne”, men kunne tidligere også have betydningen “storm”.

Ordet dukker op i dansk omkring midten af 1700-tallet. I 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet var Holland en betydningsfuld søfarts- og handelsnation, der havde en livlig samhandel med Danmark (jfr. Albert Olsen: *Handelen. i: Holland Danmark. 1945*). I København har der været et betydeligt hollandsk indslag, f.eks. var iflg. Albert Olsen over halvdelen af de 274 skippere, der i årene 1689-95 løste borgerkab i København, hollændere. Det er derfor ikke mærkeligt, at et stort ordforråd i denne periode er kommet til os fra hollandsk (eller af hollændere er ført med fra fjernere sprog). Især inden for den del af ordforrådet, der har relation til det maritime, har vi været umådeholdne lånere; således skal iflg. L.L. Hammerich (*Sproget. i: Holland Danmark. 1945*) langt over 1000 udtryk i dansk sømandssprog stamme fra hollandsk.

Og netop i denne sammenhæng hører ordet *byge* hjemme. Iflg. ODS optræder ordet første gang i dansk i Rasmus Æreboes selvbiografi fra før 1744, og hos Æreboe anvendes det i den ældre hollandske betydning “storm” (da vi “*seylede langs Langeland, kom een Bye, som kastede vores aabne Iagt paa Siden, saa den blev mesten fuld af Vand*”). For søfarende folk har vindforhold naturligt været af større betydning end nedbørsforhold, og derfor er det ikke mærkeligt, at det bliver denne side af ordets betydning, vi først stifter bekendtskab med på dansk grund.

Men allerede i 1747 optræder ordet (skrevet *bye*) hos grammatikeren Høysgaard i betydningen “regn”, og dermed kolliderer ordet med hjemlige betegnelser for samme fænomen. I dialekterne fandtes flere betegnelser for begrebet “afgrænset nedbørsmængde”; en af disse betegnelser, *iling*, hørte hjemme i bl.a. sjællandsk og må antages at have haft status som rigsmålets betegnelse for fænomenet - ordet findes i al fald ikke i Molbechs *Dialect-Lexicon* (1841), der kun medta-

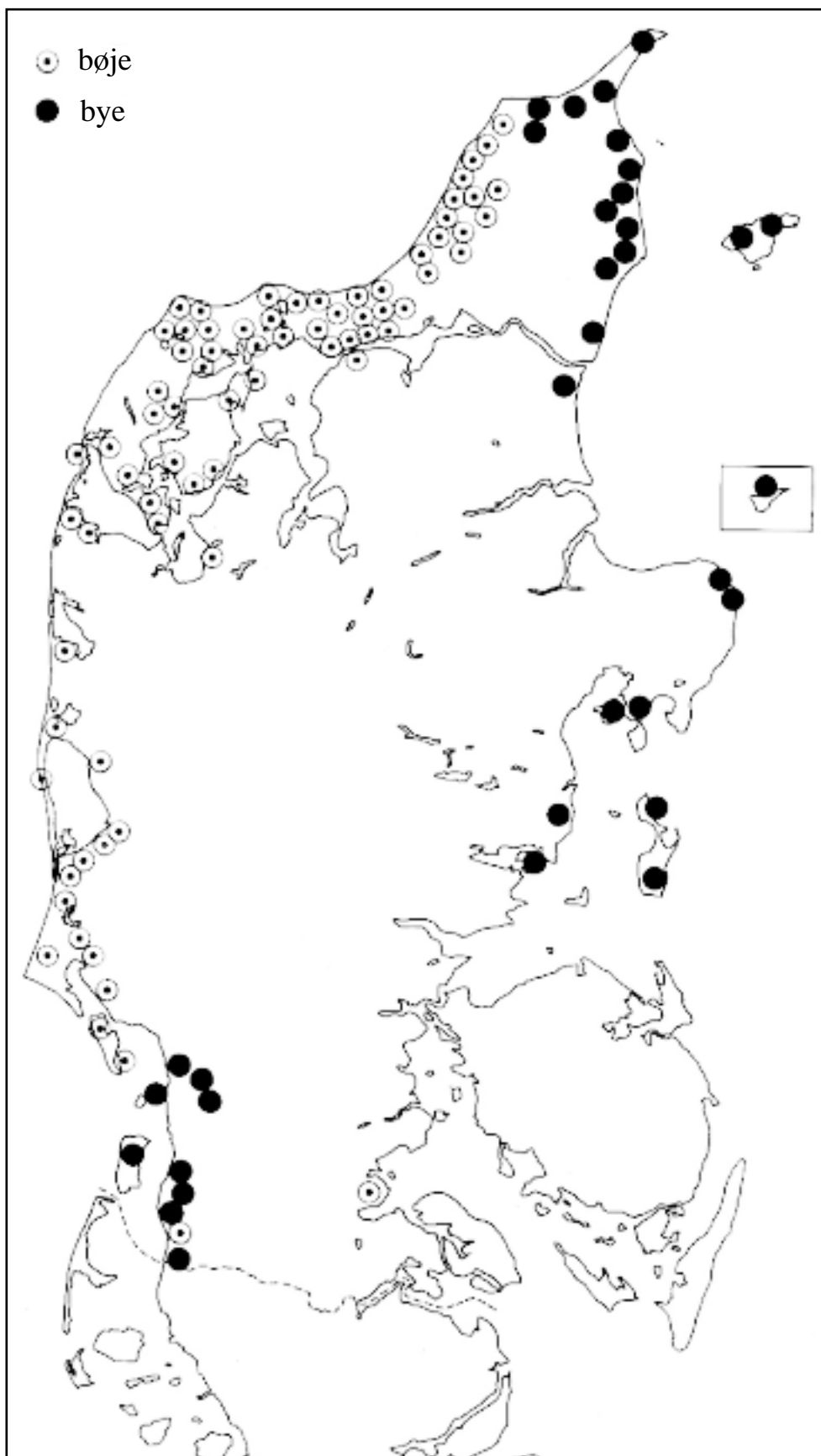

Kort 1. Vigtigste jyske betegnelser for en byge.

ger de ord, der var “*fremmede for Skriftsproget og almindelig Sprogbrug*”. I oversigten side 38 gengives den betydning, en række ordbøger fra 1759ff. tillægger ordene *iling* og *byge*; som det ses, er betydningselementet “vind” fremtrædende i ordbøgernes definitioner af ordet *byge* langt op i tiden. Men i løbet af 1800-tallet må ordet være blevet synonymt med *iling*, så det har kunnet anvendes som nu om en afgrænset nedbørsmængde, uden at der nødvendigvis har været ledsagende (kaste)vind. Dermed er den ene af de to gløser blevet overflødig, og det bliver det hjemlige ord *iling*, der bukker under - formentlig allerede omkring midten af 1800-tallet, jfr. i oversigten under 1875: “*ses sjældent på prent*”. I ODS er *iling* i rigsmålssammenhæng sidste gang afhjemlet fra 1879, da ordet er anvendt af Karl Gjellerup; pudsigt nok har ODS til gengæld ordet afhjemlet fra 1912 og 1925 i den betydning, fremmedordet *byge* tidligere havde patent på: “heftigt vindstød, kastevind”. Så synes det hjemlige ord at have opbrugt sin sidste kraft i rigsmålet; i Nudansk Ordbog (1953) er *iling* slet ikke medtaget.¹

Medens det nye ord, *byge*, i rigsmålet altså i løbet af ca. 100 år har udkonkurreret det hjemlige, synes i de jyske dialekter modstandskraften mod det fremmede at have været større. Kort 1 viser de mest udbredte jyske ord for begrebet “en afgrænset nedbørsmængde”; alle ordene, *kule*, *æl*, *mol*, *iling* og *guse* er af hjemlig oprindelse, og de har alle holdt sig levende helt op til vor tid. Men naturligvis er det nye rigsmålsord nu både kendt og brugt af de fleste dialekttalende, og udtalen er normalt rettet ind efter den udtale, der gælder for ord med tilsvarende lydlig struktur; den almindelige form i nørrejysk er *by·g*, medens udtalen i sønderjysk er *by·ch*.

Men det hollandske ord har tillige en anden indfaldsvej i jysk end gennem rigsmålet; i et vestjysk kystområde, der strækker sig fra Hirtshals til Esbjerg med Fanø, i en række Limfjords-sogne, samt i Løjt på østkysten (se kort 2) optræder ordet med en udtale *böj* (i Vendsyssel også *bö·j*), der ikke kan skyldes en tilpasning af rigsmålets form til dialekten. I disse områder oplyser meddelelserne jævnlige, at ordet kun anvendes af fiskerbefolkningen, medens landbefolkningen bruger den dialektale glose fra kort 1 eller rigsmålets *byge* med en tilpasset udtale som nævnt ovenfor. I disse kystegne anvendes ordet ofte primært om vindstød, stormkast, eller om en kraftig nedbørsbyge ledsaget af stærk

Kort 2. Jyske former af det indlånte hollandske ord "byge".

vind. Med lignende form er ordet afhjemlet i frisisk (*böi, böie*) og i et sydnorsk kystområde ved Oslo fjorden og langs syd- og vestkysten op til Haugesund (skrevet *bøy, bøy*).

I andre kystområder findes en udtale, der heller ikke kan være afledt af den nuværende rigsmålsform; her afspejler udtalen en bagvedliggende form *by* - altså en form, der svarer til den ældste form i rigsmålet før udviklingen af det falske g (jfr. note 3). Denne form findes ved vestkysten dels fra Ribe til grænsen (incl. Mandø og Rømø), dels fra Hirtshals til Skagen, fremdeles langs østkysten fra Skagen til Mou syd for Limfjorden, på øerne Læsø, Anholt, Samsø og Alrø, samt endelig sporadisk på Djursland og muligvis i Randlev² (se kort 2). I disse områder er betydningen normalt den samme som i nuværende rigsmål.

Men hvad er nu grunden til, at vi i dansk indlåner ordet i to helt forskellige former, der kunne normaliseres *bye* (senere *byge*) og *bøje*? Ja, den sidste form er det lettest at forklare, for den afspejler jo temmelig nøje den hollandske udtale *böy*, der af fiskerbefolkningen eller søfolk må være lånt gennem direkte kontakt med hollandske fiskere eller sømænd. For også fra Vestjylland har der været livlig kontakt med hollandsk søfart. I den tidligere omtalte afhandling af Albert Olsen berettes eksempelvis, at der i 1731 afgik en smække fra Varde udelukkende med sømænd, der ville søge hyre i Holland, og i 1750 "*meddelte nogle og tredive Personer fra Sønderho, at de var taget til Holland og ikke vendte tilbage*"; folketællingen 1769 viser for Nordby sogn 1099 indbyggere + "*udenbys i Holland og Sønder ude 125*", og nogle år senere har pastor Friis i sin dagbog noteret: "*I Henseende til Folkemængden, da er Indbyggernes Bo i de sidste Aaringer temmelig formindskede formedelst det unge Mandskabs aarlige Rejser til Holland og andre Steder, hvor de forbliver og kommer sjælden tilbage*" (begge citater efter N.M. Kromann: *Fanøs Historie*.1933ff.bd.I, s.94). At formen på østkysten har kunnet slå ned netop i Løjt sogn, hvor den er bevidnet af flere meddelere, er heller ikke så mærkeligt; Løjt, der undertiden er blevet kaldt "kaptajnernes sogn" var 1700-1900 stærkt præget af søfarten, og mange løjtjinger havde netop hyre på hollandske skibe (jfr. Jes M. Holdt: *Glimt fra Løjt sogns historie*. 1976. s.78.ff).

Der er altså ikke tvivl om, at der bag indlånet ligger en forholdsvis

bred, omend socialt afgrænset kontaktflade til det hollandske i anden halvdel af 1700-tallet, og at tilknytningen til det maritime miljø er årsagen til, at låneordet i formen *bøje* har fået en udbredelse, der går på tværs af traditionelle dialektgrænser.

Men hvordan forholder det sig nu med rigsmålsformen og den i andre jyske kystområder forekommende form med langt *y*? Som det ses af oversigten side 38 har rigsmålet tidligt haft begge former; men 1793 oplyses, at den almindelige udtale er “*Bye*”³; i rigsmålet sejrer altså - ligesom i visse jyske kystområder, i svensk og i norsk rigsmål - formen med langt *y*, der tilsyneladende står langt fra den hollandske form og udtale. Det må imidlertid antages, at der blandt hollandske søfolk i begyndelsen af 1700-tallet har hersket en udtale *by·*, der er fremkommet som følger: Omkring 1600 indtræder i Amsterdam, der da var blevet det nederlandske kultur- og søfartscentrum, i finere udtale en udvikling af germansk *ū* til diftongen *ui* (udtalt *öy*); f.eks. *hūs* > *huis* (*höys*); i lavere søfartskredse bevares imidlertid en ældre udtale med langt *y* (altså *hy·s*) til ind i 1700-tallet⁴. Det må da antages, at ord med oprindelig diftong *ui* i disse kredse omvendt kan have fået en udtale med langt *y*, fordi en udtale med *ui* (*öy*) er blevet opfattet som hjemmehørende i finere sprog; den herved fremkomne udtale *by·* findes endnu bevaret i visse hollandske dialekter⁵. Men i løbet af 1700-tallet slår diftongeringen *ū* > *ui* igennem i fællessproget, og *bui* får påny i de maritime kredse udtalen *böy*.

På denne baggrund er det nærliggende at antage, at rigsmålet, de jyske kystområder med formen *bye*, samt norsk og svensk har indlånt ordet i den periode, hvor de hollandske søfolk havde udtalen *by·*, d.v.s. i løbet af 1600-tallet eller begyndelsen af 1700-tallet⁶, medens den vestjyske og sydnorske form *bøje* så må være indlånt senere i 1700-tallet⁷. Med en sådan antagelse stemmer det godt nok, at Ribes betydning som udskibningshavn for bl.a. eksporten af stude og okser til Holland kulminerer i 1600-tallet og fra 1700 er stærkt aftagende⁸. For det nordjyske *bye*-områdes vedkommende kan det antages, at Skagen og Fladstrand (nu Frederikshavn), der begge helt tilbage til 1500-tallet har været vigtige fiske- og anløbspladser, har været centre for importen af fremmedordet; i Skagen skal der således iflg. Jens Tønnesen (Det

svundne Skagen fortæller.1945.s.39) ligefrem have været “en forholdsvis stor hollandsk Boplads”; men fra omkring 1600 stagnerede byen, og fiskeriet gik tilbage her såvel som ved andre betydelige fiskerlejer som Hals og Mou (nord henholdsvis syd for Limfjordens udmunding i Kattegat)⁹.

Oversigt over forekomst og betydning af ordene iling og byge i en række ordbøger, jfr. litteraturlisten nedenfor:

iling:	byge:
1759 (fr. ondée = kortvarig regnbyge, oversættes:) <i>Slag-Regn ...Iling, som strax gaaer over.</i> (fr. guilée = haglbyge, oversættes:) <i>en hastig overgaaende Regn-Bøye, en Iling Iling</i> (oversættes til fr. guilée, ondée).	(fr. bouffée de vent = vindstød, oversættes:) <i>en Vind-Bøye, en Vind-Flage, Kastevind.</i> (fr. bourrasque = stormbyge, vindstød, oversættes:) <i>Storm-Vind, Storm-Bøye, Vind-Bøye.</i> (fr. tourbillon = hvirvelvind, oversættes:) <i>en liden Orcan, it. Vind-Kugle, Vind-Bøye, Kastevind.</i> <i>Bøye ... Vindbøye</i> (oversættes til fr. bourrasque, bouffé de vent, tourbillon).
1773 (fr. ondée oversættes:) <i>Iling, ilende Regnbøje.</i>	
1793 (se 1820)	<i>Byge — skrives og Bøie, og udtales gemeenlig en Bye ... = Et Vindstød geleidet med stærk Regn, Torden, Sne eller Hagel; en Iling. (jfr. 1820)</i>
1800 <i>Iling = pludselig Regn. Tordensky.</i>	(byge findes ikke, kun sms.:) <i>Vindbøje .. = En Kastevind. Vindstød.</i>
1820 <i>Iling ... Hastig Regn, som snart gaaer over. Man siger og Hageliling. Naar Regn, Hagel og Sne falder med stærk Storm, kaldes det Byge (eller i Sømandssproget Boie).</i>	
1839 <i>Iling = En kortvarig heftig Regn-, Hagel- eller Snebyge.</i>	<i>Byge = Et pludseligt og heftigt Vindstød ... De ere ofte ledsagede af Regn, Sne og Hagl.</i>
1859 <i>Iling = Drivsky, som medfører Regn eller Hagel; en Byge.</i>	<i>Byge = en hastig opkommen Vind, som fører Regn, Hagel, Sne eller Torden med sig; en Iling.</i>
1875 <i>iling = stærk byge, regnskyl. ... ses sjældent på prent.</i>	(byge findes ikke)
1907 <i>Iling = Byge, Nedbør af Regn, Sne el. Hagl, is. forenet med Vind.</i>	<i>Byge = Kastevind, uventet heftig, sædv. kortvarigt Vindstød el. Nedbør. Iling.</i>

Ordbøger, der er benyttet til udarbejdelse af oversigten ovenfor:

- 1759: Grand Dictionnaire Royal.I-II.
 1773: Dictionnaire Royal, 2. opl.
 1793: Dansk Ordbog udgivet under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse.I.
 1800: Dansk Glossarium. En Ordbog til Forklaring over det danske Sprogs gamle, nye og fremmede Ord og Talemaader for unge Mennesker og for Ustuderede.
 1820: = 1793 bd.III.
 1839: C.L.L. Harboe: Dansk Marine-Ordbog.
 1859: C. Molbech: Dansk Ordbog.
 1875: Hans Dahl: Dansk Hjælpeordbog til fredning af det hjemlige og uddrivelse af det unyttige fremmede i vort modersmal.
 1907: Dahl og Hammer: Dansk Ordbog for Folket.

Vi står altså over for et låneord, der ad to forskellige veje - dels gennem rigsmålet, dels gennem en række kystdialekter - skaffer sig indpas i dansk i to former, der må antages at afspejle forskellige udviklingstrin i det långivende sprog. Den påviste udbredelse langs de jyske kyster på tværs af kendte dialektgrænser viser, at dialektgeografien kan yde detaljerede bidrag til vor viden om samfærdsel og kulturelle spredningsveje.

-
- 1 Måske har Nudansk Ordbog tiltænkt ordet en renæssance, for i 11. udg. 1982 dukker ordet pludselig op med bl.a. betydningen "*kortvarig voldsom byge*" (i øvrigt med fejlagtig etymologi).
 - 2 Optegnelsen her ("*By, Kule (kort Regn)*") er fra 1811 og stammer fra Niels Blicher; jf. Topographie over Vium Præstekald, udgivet af Blicher-Selskabet ved Ella Jensen. 1978.s.238. Det kan ikke afgøres, om der her er kort el. langt y.
 - 3 Når vi i rigsmålet siden har fået skrivemåden *byge* med "falsk g", ma det betragtes som en analogidannelse efter den tidligere almindelige udtale af ord med y + ge: med stumt g. Jf. Lars Brink & Jørn Lund: Dansk Rigsmål.1975.s.301.
 - 4 Jfr. Schönfeld: Historische Grammatica van het Nederlands.§ 69ff - og G.G.Kloeke: Reflexen van Hollandsche expansie in de huidige Nederlandsche dialecten. Amster dam. 1926.
 - 5 For oplysning herom takker jeg Carla Bombeld, hollandsk lektor ved Aarhus Universitet.
 - 6 Det må antages, at ordet har haft en vis udbredelse i dansk, før det 1747 anvendes som et eksempelord hos grammatikeren Høysgaard.
 - 7 Formen *bøje* er i Jysk Ordbogs samlinger tidligst afhjemlet fra 1849, da det optræder i en skibsjournal tilhørende Christen Johnsen Høy fra Sdr.Bork, der under 25. novb. 1849 har noteret "*Storm og svære Sne Bøjer*" (citeret efter Torben Klinting: Fra Jyllands Vestkyst.1930.s.164); 1857 har K.J. Lyngby i Emmerlev optegnet ordet i formen *böj* .
 - 8 Se Hugo Mathiessen, Otto Smith & Victor Hermansen: Ribe Bys Historie 1660-1730, s.143 ff. - og Otto Smith & Victor Hermansen: Ribe Bys Historie 1730-1820.bd.I. s.118ff.
 - 9 Jfr. C. Klitgaard: Skagen Bys Historie.1927.s.43.